

ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2021-25-2>

ISSN 2308-3778

ISSN online 2411-0361

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ
ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ
ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ**

Theoretical and Methodical Problems of Children and Youth Education

Збірник наукових праць

Засновано в 1999 р.

Випуск 25

Книга 2

Київ – 2021

*Рекомендовано вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол № 10 від 28 жовтня 2021 р.)*

Головний редактор:

Канішевська Любов, м. Київ, Україна.

Заступник головного редактора:

Комаровська Оксана, м. Київ, Україна.

Відповідальний редактор:

Гончар Людмила, м. Київ, Україна.

Редакційна колегія:

Андрей Ангела, м. Бухарест, Румунія.

Бех Іван, м. Київ, Україна.

Бейгер Галина, м. Люблін, Польща.

Безкоровайна Ольга, м. Рівне, Україна.

Вайнола Ренате, м. Київ, Україна.

Вербицька Поліна, м. Львів, Україна.

Гуртова Тетяна, м. Львів, Україна.

Журба Катерина, м. Київ, Україна.

Крутий Катерина, м. Тернопіль, Україна.

Лаппо Віолетта, м. Коломия, Україна.

Максимчук Борис, м. Ізмаїл, Україна.

Момбек Алія, м. Алмати, Казахстан.

Назаренко Галина, м. Черкаси, Україна.

Осіпцов Андрій, м. Маріуполь, Україна.

Петько Людмила, м. Київ, Україна.

Сойчук Руслана, м. Рівне, Україна.

Стадник Володимир, м. Львів, Україна.

Федоренко Світлана, м. Київ, Україна.

Чернуха Надія, м. Київ, Україна.

Шайгозов Жанерке, м. Алмати, Казахстан.

Т 43 Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць. Київ: Інститут проблем виховання НАПН України. Вип. 25. Кн. 2. 2021. 280 с.

До збірника ввійшли наукові праці вітчизняних учених у галузі теорії і методики виховання (у галузі 01 – освіта/педагогіка (011 – освітні, педагогічні науки; 012 – дошкільна освіта); у галузі 23 – соціальна робота (231 – соціальна робота). Автори спрямували свій науковий пошук на багатоаспектне висвітлення шляхів реалізації сучасних підходів до змісту, форм і технологій виховної роботи.

Наказом МОН України від 02.07.2020. № 886 збірник включено до переліку друкованих наукових фахових видань України (категорія «Б»).

Збірник включено до міжнародних науково-метричних баз даних *European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS)*, 2013; *Google Scholar*, 2013, *Index Copernicus International*, 2014, *Ulrichsweb Global Serials Directory*, 2016.

За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори.

Сторінки збірника вміщують дискусійні матеріали, тому їх зміст не завжди відображає погляди редакційної колегії.

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове.

© Інститут проблем виховання НАПН України, 2021.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 20149-9949 ПР

ЗМІСТ

<i>Морін О.</i> Компоненти педагогічної технології формування професійно-ціннісних орієнтацій учнів до трудової діяльності	4
<i>Нечерда В.</i> Роль громадських організацій хортингу у формуванні соціально успішної особистості старшокласника	15
<i>Ничкало С.</i> Архітектурна складова в підручнику «мистецтво» (метод експертного оцінювання)	30
<i>Окушко Т.</i> Соціальне партнерство організацій громадянського суспільства у контексті суспільних змін	45
<i>Остапенко О., Тимчик М.</i> Військово-патріотичне виховання старшокласників в умовах ідейно-світоглядної конфронтації	62
<i>Охріменко З.</i> Результати діагностики сформованості професійно-ціннісних орієнтацій у учнів до трудової діяльності	74
<i>Пащенко О.</i> Моделі соціального партнерства у вихованні громадянина-патріота ...	88
<i>Петрочко Ж., Петушкова Л.</i> Підготовка персоналу інтернатних закладів до змін у процесі деінституціалізації	99
<i>Рагозіна В.</i> Технологія педагогічного супроводу художньо-естетичного розвитку дітей раннього віку в умовах закладів дошкільної освіти	113
<i>Reipolska O.</i> Design of the Educational Environment of the Institution of Preschool Education	127
<i>Скирда Т.</i> Виховання патріотизму молодших підлітків засобами гейміфікації	138
<i>Сокол Л.</i> Соціальне партнерство у закладах освіти: шляхи розвитку	148
<i>Толочко С.</i> Визначення аксіологічних засад формування когнітивної компетентності школярів	160
<i>Третьак О.</i> Психолого-педагогічна протидія булінгу у середовищі учнів початкової школи	173
<i>Fedorenko S., Kolomiets S., Tikan Y.</i> Pedagogical internship in the cyclic process of student teachers' training	187
<i>Федорченко Т.</i> Стан формування соціально успішної особистості старшокласника: аналіз результатів дослідження	199
<i>Харченко Н.</i> Проекти дитячих та молодіжних громадських організацій у контексті молодіжної політики України	213
<i>Шаранова Ю.</i> Навчально-виховні спільноти у вищій школі США	226
<i>Шахрай В.</i> Сімейно-шлюбні орієнтації сучасних старшокласників: стан та необхідність педагогічного реагування	235
<i>Штут Н.</i> Клієнто-орієнтований дизайн в проектній діяльності громадських організацій	251
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	262
ВІДОМОСТІ ПРО ЧЛЕНІВ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ ТА РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ	277

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2021-25-2-173-186>

УДК 373.3.09:[316.624.3:364.63]:159.922.7

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1160-055X>**Ольга Третьак,**

кандидат педагогічних наук, доцент,

Інститут післядипломної освіти

Київського університету імені Бориса Грінченка,

м. Київ

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОТИДІЯ БУЛІНГУ У СЕРЕДОВИЩІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі психолого-педагогічній протидії булінгу у середовищі учнів початкової школи. На основі аналізу філософської, психологічної та педагогічної літератури розкрито стан проблеми. Завданням даної статті є дослідити роль виховного процесу в протидії виникнення явищ насилья, конфліктних ситуацій (зокрема, булінгу).

Заклад освіти відіграє важливу роль у створенні умов для здобуття учнями та ученицями знань у безпечному освітньому середовищі, формуванні ставлень та навичок, які потрібні, щоб уникнути та запобігти проявам насильства, безконфліктного спілкування, ненасильницької поведінки.

Розкриваючи особливості булінгу та специфіку його прояву у середовищі початкової школи, зацентовано увагу на організації виховного процесу, який є засобом протидії, попередження та корекції девіантних проявів поведінки учасників освітнього процесу.

Вирішальна роль у створенні безпечного освітнього середовища та протидії булінгу належить педагогам. Проте впоратися з цією проблемою вони можуть тільки завдяки системному підходу та підтримки керівництва школи, батьків, представників місцевих органів влади та громадських організацій, а також із залученням та участю дітей і молоді.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати дозволяють покращити якість виховного простору школи, підвищити ефективність його впливу на моральний розвиток підростаючого покоління, адаптувати діяльність молодших школярів до реальної життєдіяльності.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації виховної роботи закладів загальної освіти та підготовки вчителів початкової школи.

Ключові слова: агресивність, булінг, демонстративність, заздрісність, конфлікт, протидія, стрес, тривожність, шкільне цькування.

© Ольга Третьак, 2021

Вступ. Особливого значення у розбудові Нової української школи набуває проблема різнобічного розвитку зростаючої особистості, розширення її смислової сфери, досвіду взаємодії з іншими людьми, соціалізація особистості [7]. Однак на шляху до досягнення освітніх цілей дедалі частіше постає проблема булінгу, як протиправного діяння у шкільному середовищі, що потребує вирішення. Профілактика протидії булінгу зумовлена тим, що дії кривдників можуть завдати серйозної шкоди фізичному та психічному здоров'ю дітям будь якого віку.

Питання психолого-педагогічної профілактики булінгу є предметом уваги вчених

7. Prutsakova, O., Pustovit, N., & Lohinova, A. (2019). *Osobystist u harmonii z pryrodou* [Personality in harmony with nature]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD.
8. Prutsakova, O. L. (2019). Tsinnisni aspekty ekolohichnoi kompetentnosti shkoliariv u chas hlobalnykh vyklykiv [Value aspects of students' environmental competence in times of global challenges]. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiyni potentsial*. 217–221.
9. Ridei, N. M., & Tolochko, S. V. (2018). Rozvytok ekolohichnoi kompetentnosti vykladachiv u systemi pisladyplomnoi pedahohichnoi osvity dlia staloho rozvytku [Development teachers' ecological competence in the system of postgraduate pedagogical education for sustainable development]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nau*, 21(2), 144–148.

Svitlana Tolochko,

Doctor of Sciences in Education, Associate Professor Institute of Problems on Education of the
NAES of Ukraine,
Kyiv

DETERMINATION OF AXIOLOGICAL PRINCIPLES OF THE FORMATION OF SCHOOLCHILDREN'S ECOLOGICAL COMPETENCE

Abstract. The article presents the results of the summative stage of the experiment on the topic «Axiological principles of formation of schoolchildren's ecological competence» on the basis of experimental general secondary educational establishments of Chernihiv region (Nizhyn).

The goal and objectives of the research is to analyze the state of development of axiological principles of schoolchildren's environmental competence, to justify its value foundations and identify ways of formation based on the experimental-practical stage of the study. To achieve this goal, general and special research methods (analysis, synthesis, systematization, classification, comparison and generalization) were used to determine the state of formation of schoolchildren's ecological competence, substantiation of value bases of formation of schoolchildren's ecological competence and further analysis of available scientific-methodical and educational support.

To make a survey, it was used a questionnaire on the state of formation of environmental competence, which consisted of 10 questions on thematic blocks: ranking of schoolchildren's value priorities to identify global problems (questions 1-2); to identify regional problems (questions 3-4); survey on the questionnaire on the state of environmental competence formation (questions 5-10). Using student's questionnaires as a method of studying the axiological principles of formation of schoolchildren's environmental competence has identified the following main thesis. According to the analysis of the world's existing problems that most threaten future generations, they are divided into three blocks: biosafety, environmental problems and the state of the environment; public environmental values. Among the biggest environmental problems of Ukraine, respondents ranked plant and animal destruction, depletion of the country's natural resources, deforestation, accumulation of industrial and domestic waste, air pollution, pollution and lack of surface and groundwater. The state of ecological competence formation through definition of schoolchildren's ecological values was studied. The value principles of personality formation through motivation of students to environmental actions, ways to show practical readiness of students for them were found, the most promising ways to solve environmental problems were identified.

Key words: ecological competence, axiological principles, process of formation, education of sustainable development.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2021.
Стаття прийнята до публікації 23.06.2021.

різних галузей на методологічному, теоретичному та практичному рівнях.

На методологічному рівні ця проблема відображена у працях вітчизняних (К. Абсалямова, В. Андрєєнкова, О. Калашник, О. Луценко, В. Мельничук) та зарубіжних вчених (К. Breivik, G. Catone, G. Coppola, C. Gorga, R. Iuliano, S. Limber, V. Levantini, G. Masi M. Masiello, A. Milone, P. Muratori, D. Olveus, S. Pisano) [1; 2; 20; 22].

Специфіку вікової психології та психологічного супроводу становлення особистості у навчальній діяльності, розвитку моральної свідомості і самосвідомості досліджують М. Томчук, С. Томчук, О. Сергєєнкова, О. Столярчук, О. Коханова [8; 10]; психологічні особливості учнів, які пережили залякування, погрози та насилля, мобінг досліджував Л. Стейберг [9].

Вагомий внесок у дослідження основних засад створення безпечного освітнього середовища зробили українські педагоги Н. Бойчук, К. Журба, Л. Хоружа, Т. Цюман, [3; 11; 13].

Так, Д. Наказава вивчала міжнародний досвід, в якому висвітлено зв'язок між дитячими психологічними травмами та дорослими захворюваннями. Авторка простежує, як стрес, отриманий у дитинстві, може зруйнувати здоров'я, дає поради, як допомогти позбавитися від хвороб та інших важких наслідків стресу [5].

Зарубіжні вчені К. László, F. Andersson, M. Galanti, досліджували зв'язок педагогічного і соціального клімату школи з психічним здоров'ям школярів на індивідуальному рівні у восьми регіонах Швеції й підтвердили ефективність певних виховних втручань, які сприяють зниженню проявів булінгу в закладах освіти [21].

Утім, досі залишається недостатньо висвітленим питання застосування психолого-педагогічної протидії булінгу (цькуванню) у середовищі учнів початкової школи в Україні як на теоретичному, так і методичному рівнях.

Мета та завдання. Метою нашої статті є дослідження психолого-педагогічної протидії булінгу у середовищі учнів початкової школи.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

1. Здійснити аналіз проблеми у сучасній вітчизняній та зарубіжній педагогічній науці та практиці.

2. Розкрити особливості булінгу та специфіку його прояву у шкільному середовищі учнів початкової школи.

3. Охарактеризувати основні напрямки та методи психолого-педагогічної допомоги учням початкової школи, які потерпають від булінгу.

Методи дослідження. Для визначення сутності проблеми й напрямів її розв'язання використані методи: аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення філософських, психолого-педагогічних та соціологічних теоретичних джерел; вивчення документів про освіту; вивчення та узагальнення досвіду психолого-педагогічної профілактики щодо виникнення булінгу у середовищі учнів початкової школи.

Результати дослідження. Аналіз сучасної наукової літератури підтверджує зростання кількості випадків булінгу у закладах освіти, що призводить до важких психологічних наслідків. Зокрема в лонгітюдному дослідженні, яке проводилось з 1993 року в США (штат Південна Кароліна), було опитано 1420 підлітків, їхніх батьків та опікунів щодо цькування на їхню адресу. Через 20 років медичне обстеження показало, що ті, хто раніше був жертвами переслідувань, частіше страждають на депресії, тривожні розлади, панічні атаки та агорафобії. Ініціатори переслідувань також увійшли у групу ризику, до того ж за чинником суїцидальних намірів [15]. З огляду на це, зростає актуальність протидії булінгу з метою забезпечення учасників освітнього процесу та створення відповідного середовища, яке б сприяло всебічному розвитку особистості.

Англійське слово «булінг» (bullying, від bully - хуліган, задирака, грубіян, «to bully» – задиратися, знущатися) – тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки, щоб заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини. Застосовуються і інші терміни - притиснення, дискримінація, мобінг, цькування, психологічний терор, які характеризують групові форми переслідування людини.

Першими на насильство та цькування звернули увагу науковці скандинавських країн (B. Hillery, D. Lane, D. Olweus, M. O'Moore, K. Rigby, E. Roland, B. Tattum, та ін.) [24], виокремивши у цьому явищі наступні компоненти: агресивність; регулярність; дисбаланс сил; навмисність.

На думку Д. Ольвеуса, жертвою булінгу може стати будь хто. Це не залежить від соціального статусу сім'ї, національності, релігійних поглядів, зовнішності або проблем зі здоров'ям. Булінг розпочинається, якщо у колективі є дитина або група дітей, яких обрали на роль жертви. Через те, що жертва не в змозі самотійно зупинити травлю, виникає безкінечна

петля насилля [24].

Таким чином, булінг – навмисна агресивна поведінка, що не носить характеру самозахисту і не санкціонована нормативно-правовими актами держави, тривале фізичне або психологічне насильство з боку індивіда або групи, які мають певні переваги (фізичні, психологічні, адміністративні тощо) відносно індивіда, і яке відбувається переважно в організованих колективах з певною особистою метою (наприклад, бажання заслужити авторитет). Найчастіше мова йде про відносини, що складаються в дитячому середовищі, але булінг нерідко практикують і дорослі.

Специфічність булінгу на відміну від інших форм агресії полягає у відсутності причин для конфлікту, приховуванні від оточуючих ситуації, що відбувається, застосування витончених засобів цькування [1].

В Україні, за різними даними, з булінгом у колі однолітків стикалися близько 67 % дітей. Близько 40 % із тих дітей, хто зіткнулися з випадками булінгу, ніколи не розповідають про це своїм батькам. При цьому, 44 % із тих, хто спостерігав, як знущаються над їхніми однолітками, не реагували на такі факти через страх піддатися аналогічному знущанню. Найчастіше причинами цькування з боку однолітків стають зовнішній вигляд, переконання та потенційно віктимна поведінка (найбільш вразливими до булінгу є сором'язливі, зі зразковою поведінкою діти, а також діти, які, в силу різних життєвих обставин, «замкнуті в собі», закриті для спілкування).

Цькування в школі негативно позначається на розвитку особистості, залишаючи психологічні травми на все життя, що в подальшому може виражатися у неспроможності особистості будувати повноцінні відносини з іншими людьми та виховувати власних дітей. Усе це потребує визначення заходів протидії булінгу та встановлення відповідальності на законодавчому рівні.

На важливості протидії булінгу наголошується у ст. 53 Закону України «Про освіту» [6], де гарантується право на захист під час освітнього процесу від приниження честі та гідності, будь-яких форм насильства та експлуатації, булінгу (цькування), дискримінації за будь-якою ознакою, пропаганди та агітації, що завдають шкоди здоров'ю здобувача освіти. У Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу» № 8584 від 18.12.2018 р. дається визначення булінгу, окреслюються шляхи протидії, захисту прав дітей, а також працівників у сфері освіти. Таку політику підтримує й

Міністерство освіти і науки України, пропонуючи системний підхід до вирішення проблеми із широким залученням громадських організацій, соціальних служб, Національної поліції, центрів надання безоплатної правової допомоги.

Шкільні психологи, у свою чергу, наголошують на необхідності роз'яснювальної роботи, бесід і тренінгів та звертають увагу на те, що покарання не завжди є ефективним, оскільки булер може просто затаїти образу та помститися пізніше. У зв'язку з цим, виникає проблема булінгу поза навчальним закладом, яка часто випадає з поля зору педагогів. Відтак, цькування дітей поза межами школи також має бути у фокусі відповідних інстанцій і не залишатися без уваги [12].

Психологічна профілактика як особливий вид діяльності практичного психолога спрямована на збереження, зміцнення й розвиток психічного здоров'я дітей на всіх етапах шкільного дитинства [10].

Завданням практичних психологів є використання інноваційних підходів щодо профілактики шкільного насилля, які базуються на гуманістичних принципах й запобігають проявам агресії, наруги та негативного взаємовпливу дітей. Також до завдань психологічної роботи, спрямованої на профілактику шкільного насильства серед дітей, є: навчання молодших школярів соціально прийнятних способів вираження гніву та проявам альтернативних реакцій на негативну ситуацію; навчання дітей навичок самоконтролю й управління власним гнівом (навичкам саморегуляції); формування в учнів конструктивних форм поведінки та основ комунікації у проблемній ситуації; усунення надмірного емоційного напруження й особистісної та шкільної тривожності за допомогою використання техніки релаксації; розвиток позитивної самооцінки; формування здатності усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток ціннісно-сислової сфери [4, с. 64].

Вочевидь, створення дієвого правового механізму протидії явищу булінгу вимагає врахування зарубіжного досвіду, адже дана проблема не має кордонів, і тема безпеки освітнього простору постає навіть у соціально-благополучних країнах. Зокрема, D. Farrington, H. Gaffney, M. Ttofi, досліджували проблеми психічного здоров'я у взаємозв'язку з тривогою, заниженою самооцінкою і самотністю; S. Arango, M. Babarro, D. Caneja, A. Crespo, J. Dasi, U. Diego, S. Marugan перевіряли ефективність мережевих, шкільних, багатокомпонентних заходів з протидії булінгу та їх впливу на психічне здоров'я і

якість життя дітей [14].

Більшість країн намагаються вирішити проблему через прийняття та введення кримінальної відповідальності, яка в Індії, Ірландії, Сінгапурі наступає з 7-ми років, у Великобританії, Швейцарії, США та Австралії – з 10 років.

Уперше програма протидії булінгу – OBPP (Olweus Bullying Prevention) на національному рівні була реалізована у Норвегії в 1980-х роках, де основний акцент було зроблено на створенні відповідної атмосфери у школі і вдома та формуванні просоціальної моделі стосунків. Зазначена програма стала основою для розроблення антибулінгової програми для шкіл у США і була представлена на офіційному сайті уряду.

У китайських школах від булінгу потерпає майже половина усіх школярів. Тому з 2017 року міністерство освіти Китаю оголосило про запровадження державної стратегії профілактики булінгу з чітко вибудованою системою відповідальності. У Японії на сьогодні застосовуються у 6000 школах антибулінговий мобільний додаток STOPit, розроблений у США.

У Канаді також запроваджено програму протидії булінгу у школі «Safe School Ambassadors Program» (SSA). До програми залучено учнів, які користуються авторитетом серед однолітків, володіють комунікативними навичками, здатні відстоювати власну гідність та інших людей. Їхнє завдання – надавати підтримку школярам, які мають труднощі у спілкуванні з ровесниками, вирішувати конфлікти.

Шведські педагоги у своїй діяльності опираються на «Закон про освіту» та «Закон про дискримінацію», які захищають учнів від жорстокого поводження, дискримінації та домагань у школі і дошкільних установах, а також взаємодіють з БЕО Шведською шкільною інспекцією.

Фінська програма KIVa («добрий»), повна назва – Kiusaamista Vastaan – «проти булінгу» розроблялася протягом трьох років за підтримки Міністерства освіти і культури Фінляндії та спеціалістами університету Турку, на сьогодні та використовується майже у 90 % школах з 2009 року.

Цікавою є система протидії булінгу у Великобританії, де вона повністю регулюється антидискримінаційною лінійкою нормативно-правових актів, відповідно до яких булінг визнається дискримінацією прав осіб, які навчаються в школі. Законодавством Великобританії чітко окреслено прояви булінгу, що виявляються у нападах, мордуваннях,

застосуванні фізичної сили учасниками освітнього процесу; крадіжці чи псуванні особистих речей жертви булінгу; систематичних домаганнях, залякуваннях, погрозах та образах, які можуть здійснюватися як вербально, так і за допомогою різних засобів зв'язку (електронних листів, повідомлень, дзвінків тощо). Значна роль у протидії булінгу відводиться поліції та закладам освіти, де здійснюється профілактика булінгу, створюється безпечне освітнє середовище через впровадження антибулінгова політика (Gov.Uk) [19].

Розроблена в 2003 році Австралійська Національна концепція безпечної школи (National Safe Schools Framework) ставить за мету створення безпечного середовища у школах, як основи сучасної якісної освіти. Завдяки програмі, діти оволодівають навичками протистояння булінгу. Педагоги ж, відповідно до закону (Education and Inspections Act), мають діяти відповідно до статуту, що регламентує правила та заходи попередження булінгу серед учнів. Окрім того, згідно з законом про боротьбу з дискримінацією (Equality Act), працівники шкіл зобов'язані запобігати булінгу.

Аналіз результатів ефективних антибулінгових програм свідчить про зниження рівня булінга у закладах освіти, однак не про повне їх викорінення.

Доведено, що явище булінгу має свої вікові, полові (гендерні) та інші особливості. Дані свідчать про те, що в 5-9-х класах середньої школи кількість випадків булінгу сягає максимуму, а вже у старших класах – знижується.

Дослідження показало, що вже у восьмирічному віці діти вміють користуватися різними засобами булінгу, але справжніми булерами є лише окремі з них. Найбільш поширеними формами булінгу серед молодших школярів були вербальні, фізичні знущання, моральне пригнічення, а також заборони та ігнорування [1].

Розрізняють два типи булінгу: безпосередній (фізичний) і непрямий (соціальна агресія). Як правило, молодші школярі вдаються до прямого типу булінгу (побоїв, псування речей, відбирання чужих речей, грошей, принижень). Тому батькам необхідно фіксувати у першу чергу прямий булінг. Поширеними також є непрямі методи впливу: бойкот, поширення пліток, маніпулювання дружбою, брехня, перекладання провини, принизливі клички. У чистому вигляді прямий або непрямий булінг зустрічається дуже рідко, але безкарність спонукає булера переходити до фізичної агресії.

Фізичний шкільний булінг – навмисна штурханина, удари, стусани, побої, нанесення інших тілесних ушкоджень та ін.; сексуальний булінг є підвидом фізичного (дії сексуального

характеру); психологічний шкільний булінг – насильство, пов'язане з впливом на психіку. Це можуть бути словесні образи або погрози, переслідування, залякування, що ведуть до емоційної дестабілізації, непевності жертви. До цієї форми також відносять: вербальний булінг, де знаряддям служить голос (образливе ім'я, з яким постійно звертаються до жертви, обзивання, поширення образливих слухів і т.д.); образливі жести або дії (наприклад, плювки в жертву або у її напрямку); залякування (використання агресивної мови тіла й інтонацій голосу для того, щоб змусити жертву робити або не робити що-небудь); ізоляція (жертва навмисне ізолюється, виганяється або ігнорується частиною учнів або всім класом); вимагання (грошей, їжі, інших речей, примус що-небудь украсти); ушкодження й інші дії з майном (крадіжка, переховування особистих речей жертви); кібербулінг – приниження за допомогою цифрових технологій (пересилання сумнівних зображень, фото- і відео-матеріалів, обзивання, поширення слухів тощо).

Практика показала, що найбільш розповсюдженою формою булінгу у молодших школярів є заборони та ігнорування, що потребують узгоджених дій кількох осіб і є зазвичай непомітними для вчителів та вихователів. Вербальні знущання та моральне пригнічення використовуються досить часто, тоді як фізичний булінг використовується дітьми рідко як недозволена форма поведінки, за яку буде покарано. Водночас, у дослідженні К. Абсаямова, О. Луценко [1], в якому взяли участь 30 осіб, фізичний булінг займав друге місце, а заборони та ігнорування зустрічалися найрідше. Такі розбіжності можна пояснити різницею контингенту і створеного виховного середовища у закладах загальної середньої освіти. Дослідження підтвердило розповсюдженість вербального булінгу і показало, що схильна до проявів булінгу половина учнів, ще чверть респондентів мають низький та високий рівні булінгу.

Розподіл за рівнями здійснювався відповідно до критеріїв (когнітивного, емоційно-ціннісного, праксеологічного) та відповідних показників, що розкривають булінг у контексті взаємозв'язків групових ієрархій. Також було здійснено кореляцію оцінок та досліджено схильність до булінгу з боку вчителів та учнів.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що вчителі самі здатні використовувати техніку булінгу до учнів, або провокувати її. Індиферентне або пасивно-схвальне ставлення вчителів до ситуацій проявів агресії сприяє проявам булінгу.

Серед соціометричних індикаторів булінгу – негативний емоційний статус та

позитивна експансивність. Тобто, чим більше негативних виборів отримує дитина, чим більше їй недовіряють, тим більше вона схильна до прояву вербального і морального булінг. У свою чергу, чим більше виборів учень здійснює за емоційно-ціннісним критерієм, тобто чим більше дитина осмислює сферу дружби й довіри, тим менше вона схильна до фізичного булінгу та ігнорування оточуючих. Це свідчить про те, що булінг виконує компенсаторну функцію у тих випадках, коли дитина не може позитивно спілкуватися та будувати відносини у колективі, бути привабливою для інших. З'ясувалося, що діти, схильні до ролі «агресора», часто використовують у своїх діях різні типи булінгу. Учні, що демонструють соціальну роль «жертви», теж схильні до застосування фізичного булінгу, як способу помститися за свої образи. У цьому випадку роль «захисника» не корелює зі схильністю до булінгу, бо дитина, здатна захищати інших, не вдається до цькування більш слабких членів колективу. Характерною ознакою демонстративної поведінки дітей є бажання привернути до себе увагу, тоді як тривожні діти бояться відкрито знущатися з інших, тому вони, зазвичай, вдаються до прихованих форм булінгу - заборон та ігнорувань. Поштовхом до булінгу можуть бути почуття заздрості, відсутність альтруїзму, несформованість м'яких навичок. Це також і прояв нетерпимості до певних переваг інших, завдяки чому ці переваги ігноруються разом з особистістю їх носія. У ході дослідження не було виявлено зв'язку проявів булінгу з агресивністю, що вказує на певну форму статусної, ієрархічної, маніпулятивної, ніж справжньої агресивної поведінки, пов'язаної зі спонтанно виникаючою деструктивною енергією.

За гендерною ознакою булінг більше поширений у середовищі хлопчиків, які переважно також стають і жертвами. Це пов'язано не стільки з підвищеною агресивністю хлопчиків, скільки з особливостями хлоп'ячої нормативної культури, що помітно міняється з віком. Прояви агресивності сприяють підвищенню статусу хлопчика спочатку у колі однолітків, а потім і серед дівчат. Дівчата теж практикують булінг, однак використовують різні його форми. Якщо хлопчики частіше вдаються до фізичного булінгу (стусани, поштовхи й т.п.), то дівчата частіше користуються непрямими формами (негативне оцінювання, ігнорування, глузування, виключення з кола спілкування).

Причини булінгу обумовлені зовнішніми чинниками (ситуація взаємодії, соціальні та демографічні умови, поведінка дорослих), так і внутрішніми (особистісні особливості дітей, включених у ситуацію шкільного цькування). Серед причин булінгу: відсутність друзів;

спілкування з тими, хто не може їй допомогти або захистити; несприйняття однолітками. Серед біологічних чинників слід також враховувати інстинкти, зокрема, потяг до агресії [16]. Зухвала антигромадська поведінка деяких дітей є прагненням зайняти краще місце у житті колективу, отримати визнання. Однак, якими б не були сильними ці інстинкти, їхня дія переломлюється через засвоєні дитиною суспільні норми й правила. Більше того, вона не може не бути прив'язаною до індивідуальних та соціально-психологічних якостей особистості. Особливо небезпечним явище булінгу є в середовищі молодшої школи, коли інтенсивно формується психіка дітей і активно засвоюються моделі суспільної поведінки.

Обговорення. Проблема психолого-педагогічної протидії булінгу серед учнів початкової школи в зарубіжних та вітчизняних дослідженнях представлена, як складова більш загальних питань.

Досліджуючи поширеність, вікові й гендерні відмінності і різні типи знущань, вчені E. Menezini, C. Salmivalli провели ретельні обстеження учнів, у західних країнах з низьким і середнім рівнем доходу, приділяючи увагу тривалості і критеріям частоти [23].

У результатах дослідження T. Casey, S. Elliott, X. Fang, L. Florian, D. Fry, J. Lee, G. McCluskey, X. Zheng досліджено вплив різних форм насильства на результати навчання [17].

Закордонний досвід роботи з профілактики булінгу є актуальним для української психолого-педагогічної науки з огляду на запит сучасної практики і потреби освітньої галузі, оскільки ефективне запобігання проявам булінгу в школах вимагає злагодженої організації, взаємодії усіх суб'єктів освітнього процесу, системної роботи.

Основні ідеї нашого дослідження підтверджуються положеннями Програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей [7], де нова парадигма виховання полягає в розумінні дитини як суб'єкта і мети виховання, орієнтує на усвідомлення виховання як соціально-педагогічного явища, на підвищення виховного потенціалу освітнього середовища та проєктування цілісного виховного простору. Превентивними заходами у роботі з дітьми визначаються: приділення особливої уваги формуванню ідентичності, основ духовності особистості, культури мислення і культури поведінки, профілактики шкідливих звичок, ризикової, девіантної і кримінальної поведінки, жорстокості і насилля в учнівському середовищі, різних видів залежності.

Організація вихованого процесу виступає засобом стримування, попередження та корекції девіантних проявів поведінки учасників освітнього процесу.

Висновки. Шляхом теоретичного аналізу досліджено основні тенденції і наукові підходи психолого-педагогічної протидії булінгу у середовищі учнів початкової школи у сучасних умовах. Результати дослідження дають підстави для висновку, що булінг є соціальним явищем, для подолання якого виключно юридичних важелів недостатньо. Розглянуто досвід Іспанії, Фінляндії, Швеції та Норвегії – з протидії булінгу та спеціальні програми, метою яких є виховання молоді в дусі гуманістичних цінностей, демократизму, необхідності ціннісного ставлення до своїх однолітків та поваги гідності. Психолого-педагогічний підхід у поєднанні з правовими механізмами є умовою подолання булінгу у дитячому середовищі.

Дослідження підтвердило наявність елементів шкільного булінгу у початковій школі, зокрема фізичного і вербального булінгу. Частота проявів найбільш активного булінгу (фізичного) може залежати від контингенту та психологічної атмосфери у школі.

Практичне значення дослідження визначається тим, що його результати дозволяють покращити якість виховного середовища учнів початкової школи, підвищити ефективність його впливу на моральний розвиток молодого покоління, адаптувати діяльність молодших школярів до реальної життєдіяльності та ефективно протидіяти проявам булінгу у початковій ланці освіти.

Практичне значення статті полягає в тому, що її матеріали можуть використовуватися в організації освітнього процесу закладів загальної освіти та підготовки вчителів початкової школи.

Список використаних джерел

1. Абсалямова К. З., Луценко О. Л. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. Серія : Психологія, 2013, 1046 (Вип. 51). С. 216-221.
2. Андреевкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід: методичний посібник. Київ, 2019. 132 с.
3. Журба К. О. Смыслжиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро, 2018. 494 с.
4. Захарченко М. Г. Психологічна допомога учням молодшого шкільного віку, які постраждали від булінгу. «Психологічна допомога: від кризи до ресурсу» (з нагоди всеукраїнського дня психолога): зб матеріалів III Всеукраїнського науково-практичного форуму. Суми: НВВ КЗ СОППО, 2020. С. 61-64.
5. Наказава Д. Осколки детских травм. Почему мы боеем и как это остановит/ пер. с английского Т. И. Порошиной. Москва, 2018. 336 с.

6. Про освіту: Закон України від 15.07.2021 р. № 1658-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення 15.07.2021).
7. Програма «Нова українська школа у поступі до цінностей» / Бех І. Д. та ін. Київ, 2019. 40 с.
8. Сергєєнкова О., Столярчук О., Коханова О. Вікова психологія. Київ, 2020. 376 с.
9. Стейнберг Л. Переходный возраст. Не упустите момент / перевод с английского Ю. Константиновой. Москва, 2017. 304 с.
10. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі: монографія. Вінниця, 2018, 200 с.
11. Хоружа Л. Л. Соціологія виховання особистості: навчально-методичний посібник. Київ, 2017. 146 с.
12. Цымбаленко Н.О. Буллинг. Как остановить травлю ребенка. СПб: Питер, 2019. 160 с.
13. Цюман Т. П., Бойчук Н. І. Кодекс безпечного освітнього середовища: методичний посібник. Київ, 2018. 56 с.
14. Caneja, D., Babarro, M., Crespo, A., Diego, U., Dasi, J., Marugan, S., Arango, S. Evaluating school bullying interventions: a meta-analysis of randomized clinical trials. *JAMA Pediatr.* 2021; 175(1). P. 44-55. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33136156/> (дата звернення 15.07.2021).
15. Copeland, W., Wolke, D., Angold, A., Costello, E. Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA Psychiatry.* 2013; 70(4): P. 419-426. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23426798/> (дата звернення 15.07.2021).
16. Dotterer, H., Bert, A., Klump, K., Hyde, L. Relationship Between Parental Psychopathic Traits, Parenting, and Heartlessly Emotional Traits in Adolescence. *Behavioral Sciences & the Law*, 2021, 26(2). P. 239-248.
17. Fry, D., Fang, X., Elliott, S., Casey, T., Zheng, X., Lee, J., Florian, L., McCluskey G. The relationship between childhood violence and learning outcomes: a global systematic review and meta-analysis. *Child Abuse and Neglect*, 2018, 75. P. 6-28.
18. Gaffney, H., Ttofi, M., Farrington, D. Effectiveness of school programs in reducing bullying and victimization: an updated systematic review and meta-analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 2021, 12(2). 102 с.
19. Gov. Uk Preventing and tackling bullying. Advice for headteachers, staff and governing bodies Bullying at school, 2017. Офіційний веб-портал уряду Великобританії. URL: <https://www.gov.uk/bullying-at-school> (дата звернення 25.07.2021).
20. Individual, family and school interventions targeting multiple risky behaviors among young people/ MacArthur, G. and other. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 2018. 10. 429 с.
21. László, K. D, Andersson, F., Galanti, M. R. School climate and mental health among Swedish adolescents: a multilevel longitudinal study. *MBC Public Health*, 2019, 19(1695). P. 138-148.
22. Limber, S. P., Olweus, D., Van, V., Masiello, M., Breivik, K. Evaluation of the Olweus Bullying Prevention Program: A large scale study of U.S. students in grades 3–11. *Journal of School Psychology*, 2018, 69. P. 56-72.
23. Menezini, E., Salmivalli, C. Bullying in schools: knowledge and effective interventions. (2017). URL: <https://www.researchgate.net/publication/312869444> (дата звернення 15.07.2021).
24. Olweus, D., Limber, S. P. School Bullying: Evaluating and Disseminating the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopedic Psychiatry*, 2010. 80(1), P. 124-134.

References

1. Absaliyama, K. Z, & Lutsenko, O. L (2013). Bulinh u sere dov yshchi molodshoi shkoly – sotsialno-psykholohichni y osobystisni aspekty [Bullying in primary school – socio-psychological and personal aspects]. *Seriia: Psykholohiia*, 1046(51), 216-221.
2. Andreenkova, V. L, Melnichuk, V. O, & Kalashnik, O. A (2019). Protydiia bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid [Countering bullying in an educational institution: A systematic approach]. Kyiv.

3. Zhurba, K. O. (2018). *Smyslozhyttyevi tsinnosti shkoliariv osnovnoi i starshoi shkoly: teoretyko-metodychnyi aspect* [Meaningful life values of primary and secondary school students: theoretical and methodological aspect]. Dnipro: Seredniak TK.
4. Zakharchenko, M.G (2020). *Psykholohichna dopomoha uchniam molodshoho shkilnoho viku, yaki postrazhdaly vid bulinhu* [Psychological assistance to primary school students who have suffered from bullying]. *Psykholohichna dopomoha: vid kryzy do resursu» (z nahody vseukrainskoho dnia psykhologa): Conference Proceedings* (pp. 61-64). Sumy: NVV KZ SOIPPO.
5. Nakazava, D. (2018). *Oskolky detskikh travm. Pochemu my boleem i kak eto ostanovit* [Shards of children's injuries. Why we are sick and how to stop it]. Moscow.
6. *Pro osvitu: Zakon Ukrainy* [On Education: Law of Ukraine]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (access date 15.07.2021).
7. Bekh, I. D., Chorna, K. I., Kyrychuk, V. A., Kyrylenko, S. V., Kyrychenko, V. I., Koretska, L. V., Ostapenko, O. I., Prutsakova, O. L., Kharchenko, N. V., Shkilna, I. M. & Zhurba, K. O. (2019). *Prohrama «Nova ukrainska shkola» u postupi do tsinnostei* [The program «New Ukrainian school» in progress to values]. Kyiv: IPV NAPNU.
8. Sergeenkova, O., Stolyarchuk, O., Kokhanova, O. (2020). *Vikova psykhologhiia* [Age-related psychology]. Kyiv.
9. Steinberg, L. (2017). *Perekhodnyi vozrast. Ne upustite moment* [Transitional age. Don't miss a moment]. Moscow.
10. Tomchuk, S. M., & Tomchuk, M. I. (2018). *Psykholohiia tryvohy, strakhu ta ahresii osobystosti v osvitnomu protsesi* [Psychology of anxiety, fear and aggression of the individual in the educational process]. Vinnytsia.
11. Khoruzha, L. L. (2017). *Sotsiolohiia vykhovannia osobystosti* [Sociology of personality education]. Kyiv.
12. Tsymbalenko, N.O. (2019). *Bullynh. Kak ostanovyt travliu rebenka* [Bulling. How to stop harassing a child]. St. Petersburg: Piter.
13. Ttiuman, T. P., & Boichuk, N. I. (2018). *Kodeks bezpechnoho osvitnoho seredovyshcha* [Code of safe educational environment]. Kyiv.
14. Caneja, D., Babarro, M., Crespo, A., Diego, U., Dasi, J., Marugan, S., & Arango, S. M. (2021). Evaluating school bullying interventions: a meta-analysis of randomized clinical trials. *JAMA Podiatry*, 175(1), 44-55. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/33136156/>
15. Copeland, W., Wolke, D., Angold, A., & Costello, E. (2013). Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence. *JAMA Psychiatry*, 70(4), 419-426. Retrieved from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/23426798/>
16. Dotterer, H., Bert, A., Klump, K., & Hyde, L. (2021). Relationship between parental psychopathic traits, parenting, and heartlessly emotional traits in adolescence. *JAMA Psychiatry*, 70(4), 419-426.
17. Fry, D., Fang, X., Elliott, S., Casey, T., Zheng, X., Lee, J., Florian, L., & McCluskey, G. (2018). The relationship between childhood violence and learning outcomes: a global systematic review and meta-analysis. *Child Abuse and Neglect*, 75, 6-28.
18. Gaffney, H., Ttofi, M., & Farrington, D. (2021). Effectiveness of school programs in reducing bullying and victimization: an updated systematic review and meta-analysis. *Campbell Systematic Reviews*, 12(2).
19. *Government UK Preventing and tackling bullying. Advice for headteachers, staff and governing bodies Bullying at school*. (2017). Official web portal of the UK government. Retrieved from <https://www.gov.uk/bullying-at-school>
20. MacArthur, G., Caldwell, D. M., Redmore, J., Watkins, S. H., Kipping, R., White, J., Chittleborough, K., Langford, R., Er, V., Lingam, R., Pash, K., Gunnell, D., Hickman, M., Campbell, R. (2018). Individual, family and school interventions targeting multiple risky behaviors among young people.

Cochrane Database of Systematic Reviews, 10, 429.

21. László, K. D., Andersson, F., Galanti, M. R. (2019). School climate and mental health among Swedish adolescents: a multilevel longitudinal study. *MBC Public Health*, 19(1695), 138-148.

22. Limber, S.P., Olweus, D., Van, V., Masiello, M., Breivik, K. (2018). Evaluation of the Olweus Bullying Prevention Program: A large scale study of U.S. students in grades 3–11. *Journal of School Psychology*, 69, 56-72.

23. Menezini, E., Salmivalli, C. (2017). *Bullying in schools: Knowledge and effective interventions*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/312869444>

24. Olweus, D., & Limber, S. P. (2010). School bullying: Evaluating and disseminating the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopaedic Psychiatry*, 80(1), 124-134.

Olga Tretyak,

*PhD in Pedagogy, Associate Professor,
Institute of Postgraduate Education
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL COMBATING OF BULLYING AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Abstract. *The article is devoted to the topical problem of psychological and pedagogical counteraction to bullying among primary school students. Based on the analysis of philosophical, psychological and pedagogical literature and taking into account the diversity of the educational process, we have the opportunity to reveal the state of the problem.*

The purpose of this article is to investigate the role of the educational process in counteracting the occurrence of violence, conflict situations (in particular, bullying).

The educational institution plays an important role in creating conditions for students to acquire knowledge in a safe educational environment, developing the attitudes and skills needed to avoid and prevent violence, conflict-free communication, non-violent behavior. Revealing the features of bullying and the specifics of its manifestation in the primary school environment, we focus on the organization of the educational process, which is a means of counteracting, preventing and correcting deviant behavior of participants in the educational process.

Teachers have a crucial role in creating a safe educational environment and combating bullying. However, they can cope with this problem only through a systematic approach and support from school management, parents, local government officials and NGOs, as well as the involvement and participation of children and youth.

The practical significance of the study is determined by the fact that its results allow to improve the quality of the educational space of the school, increase the effectiveness of its impact on the moral development of the younger generation, to adapt the activities of younger students to real life. In addition, materials of research can be used in the organization of educational work of general education institutions and training of primary school teachers.

Key words: *aggression, bullying, demonstrativeness, envy, conflict, counteraction, stress, anxiety, school bullying.*

Стаття надійшла до редакції 01.09.2021.
Стаття прийнята до публікації 16.09.2021.